УДК 811.161.2’374

Н.А. Цимбал

ЗВ’ЯЗОК МОТИВАЦІЇ ТА АНТОНІМІЇ В ТЕРМІНОЛОГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ (на матеріалі сучасної української термінології будівництва та архітектури)

Анотація

У статті зосереджено на увагу на проблемі зв’язку мотивації з категорією антонімії на матеріалі термінологічної лексики, яка має специфіку щодо лексики інших функціональних сфер. Зв’язок мотивації та антонімії є багатоаспектним, виявляється на рівні як лексичної, так і структурної мотивації, що корелює з лексичною та словотвірною антонімією. Мотивованість як властивість слова може використовуватися як типологічно-класифікаційна ознака при встановлені антонімічних відношень у терміносистемах.

Ключові слова: мотивація, мотивованість, антонімія, термінологія, терміносистема, системність.

Номінаційні процеси активні залежно від комунікативних потреб у певній функціональній сфері. Суб’єктивність художнього стилю спричинює розмаїття виражальних засобів, часто на рівні неповторного індивідуально-авторського словотвору, об’єктивність наукового стилю вимагає універсалізації та системності у деривaційних процесах. Для майстрів художнього слова головне – експресія, почуття, для науковців найважливіше – однозначно передати суть понять. Саме тому глибокий лінгвістичний аналіз мотиваційної бази номінації – передумова розуміння логіки формування тематичних груп, лексико-семантичних парадигм тієї чи тієї сфери комунікації. Мотивацію розуміємо як зв’язок між словами, що виявляє їх мотивованість, яка, у свою чергу, визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв’язку значення (семеми) і звукової оболонки слова (лексеми) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю [1, 297-298].

Вивченню мотиваційних процесів присвячено праці А.Д.Аділової, А.Г.Антипова, Р.О.Бачкура, О.Й.Блінової, Т.І.Вєндіної, М.М.Гінатуліна, М.Д.Голєва, М. Докуліла, Т.Л.Канделакі, Є.А. Карпіловської, П.А.Катишева, Т.Р.Кияка, В.К.Павела, Н.М. Савчук, О.О.Селіванової, О.В.Тищенка, О.О. Тараненка, С.М.Толстой, В.А.Топіхи, І.С. Улуханова, О.О.Штейнгарт та ін. Основними проблемами є типологія і функціонування мотиваційних ознак, типологія мотиваційних відношень, зв'язок мотивації з категоріями словотвору, лексикології, взаємозв'язок внутрішньої форми і мотивованості, виявлення мотиваційних зв'язків лексики різних тематичних груп та функціональних сфер, мотивованість як показник системності лексики (термінолексики) та ін.

Варто зосередити на увагу на проблемі зв'язку мотивації з категоріями лексикології, причому на матеріалі термінологічної лексики, яка має специфіку щодо лексики інших функціональних сфер. Безперечно, що термінологічна лексика, зокрема, лексична парадигматика (синонімія, антонімія, гіперо-гіпонімія та ін.) досліджені широко, на матеріалі різних мов та термінологій (Б. М. Головін, В. П. Даниленко, В. Л. Іващенко, Т. Л. Канделакі, Т. Р. Кияк, І. М. Кочан, В. М. Лейчик, Д. С. Лотте, Г. П. Мельников, Т. І. Панько, О. О. Реформатський, Л. О. Симоненко, Е. Ф. Скороходько, О. В. Суперанська, В. А. Татаринов та ін.). В україністиці вивченню біологічної термінології присвячено праці Л. О. Симоненко, психологічної – Л. П. Веклинець, педагогічної – Т. О. Бевз, О. Ю. Зелінської, землеустрою та кадастру – О. М. Тур, цукрової промисловості – Л.М. Задояної, екологічної – С. В. Овсейчик, хімічної – Г. В. Наконечної, Н. А. Цимбал, землеробської – С. Б. Любарського, військової – Л. В. Мурашко (Туровської), Н. О. Яценко, холодильної техніки – О. І. Южакової та ін. На матеріалі діалектної лексики зв'язок мотивації та антонімії, синонімії тощо висвітлено у працях О.Й. Блінової [с. 85]. Проте аналогічних досліджень термінології практично немає, хоч потреба у них є гострою у зв'язку з розвитком теоретичного термінознавства та термінографії, зокрема комп'ютерної. Виявлення зв'язку на рівні мотивації терміна в аспекті його лексичної парадигматики сприятиме

підвищенню рівня системності терміногалузей. Цим і зумовлюється ***актуальність*** пропонованої розвідки.

Метою статті є аналіз зв'язку мотивації терміна з антонімією як лексичним явищем, різновидом лексико-семантичної парадигматики, а також мотивованість як чинник, що зумовлює характеристики термінів-антонімів.

Дослідження виконане на матеріалі сучасної української термінології будівництва та архітектури, яка є водночас і давньою, і новітньою, потужною у кількісному та системно-структурному аспектах.

Антонімія являє собою форму реалізації антонімічних зв'язків слів, що базується на максимальному змістовому протиставленні, контрасті та характеризується формальними засобами вираження, різновидами, функціональним значенням [1, с.72]. Антоніми номінують поняття, що належать до одного лексико-граматичного класу слів і мають протилежні значення [5, 163]. "У нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів так чи так викликає уявлення про інше", – зазначав Ш.Баллі [2, 139]. Антонімія – одна з основних категорій логічних зв'язків і, відповідно, одна з основних системотвірних категорій у лексиці (термінології). Якщо синонімія, полісемія чи паронімія – певною мірою небажані явища в термінології, то антонімія ніскільки не ускладнює терміносистему, а, навпаки, є засобом розмежування значень синонімічних, полісемічних чи паронімічних слів.

Для ефективної диференціації антонімів у мовознавстві розроблені критерії антонімічності, знання яких особливо необхідне в термінографічній практиці:

– антоніми – слова з протилежними значеннями розрізняються за вираженням протилежності, яка передбачає одночасно тотожність у якомусь відношенні;

– антоніми вживаються в типових синтаксичних конструкціях у взаємному протиставленні;

– антоніми мають однакову сферу лексичної сполучуваності [3, 56].

Антонімічні відношення виявляються в термінах різних типів:

- у семантичній структурі однослів;
- у композитах шляхом приєднання до однієї ономасіологічної ознаки антонімічних ономасіологічних ознак;
- як конкретизатори у складі словосполучень.

Велика роль у вираженні антонімічності належить міжнародним терміноелементам: *мікро-, макро-; полі-, моно-; гетеро-, гомо-; гіпер-, гіпо* тощо.

Зв'язок мотивації та антонімії є багатоаспектним, виявляється на рівні як лексичної, так і структурної мотивації, що корелює з лексичною та словотвірною антонімією.

Словотвірні (спільнокореневі) антоніми характеризуються відношеннями лексичної мотивації. У спільнокореневих антонімах протилежність реалізується за двома структурними моделями:

префікс + основа = основа;

префікс + основа = префікс + основа.

Перша модель – приєднання до основи префіксів, які надають слову протилежного значення: *анти-, не-, без-, диз- (дис-), дез-, а- (ан-), проти-, контра-, де-,* тощо: ***Антифрикційні*** *матеріали - композиції, які дістають пресуванням та спіканням порошків заліза або бронзи з 2...5 % графіту.* ***Фрикційні*** *матеріали, навпаки, мають високий коефіцієнт тертя, тому їх застосовують для виготовлення деталей, гальмових пристроїв, дисків зчеплення тощо*.[Сологуб, с. 83]; *Вони можуть бути* ***вентильованими*** *(рис.7.5, в) зовнішнім повітрям через повітряні чи прошарки через канали на верху панелі з метою запобігання конденсату і* ***невентильованими*** *(рис.7.5, а, б) із суцільних чи багатошарових панелей* [Котеньова, с. 64] та ін.

Кожний префікс виражає певний відтінок протилежності, тобто має відмінне мотиваційно-словотвірне значення, що зумовлено семантикою терміна (суттю наукового поняття). Наприклад, префікс *без-* вказує на відсутність,

виключення якоїсь ознаки, тоді як префікси *проти-* і *анти-* виражають полярність, протидію.

Друга модель спільнокореневих антонімів репрезентує антонімічність за допомогою двох антонімічних префіксів: *При **відкритому** методі фундаменти під каркас будинку виконують одночасно з пристроюванням фундаментів під технологічне устаткування. **Закритий** метод полягає у тому, що фундаменти під устаткування влаштовують після монтажу каркаса будинку і пристрої покрівлі* [Ушацький, с. 270] та ін. *Сходи з **малорозмірних** елементів (рис8.3) складаються з окремо встановлюваних залізобетонних косоурів, ступенів, залізобетонних плит площадок і огороджень з поручнями. Найбільше поширення в будівництві одержали збірні сходи з **крупнорозмірних** елементів – площадок і маршів заводського виготовлення (рис.8.6) або маршів з двома напівплощадками* [Котеньова, с. 72];

Результати нашого дослідження показують, що частка спільнокореневих, тобто мотиваційно зв'язаних, термінів-антонімів у термінології посідає близько 70 % відсотків порівняно з різнокореневими.

Різнокореневі (лексичні) антоніми характеризуються відношеннями словотвірної мотивації. У різнокореневих антонімах їх диференційна семантична ознака (протилежність) реалізується шляхом семантичного протиставлення коренів: *Температури початку кристалізації сплаву називають точками **ліквідус** (від лат. Liquidus – рідкий), а закінчення кристалізації – **солідус** (від лат. Solidus – твердий)* [Остапенко, с. 78] та ін.

У термінологічній лексиці спостерігається поєднання в антонімічні пари слів, які в загальновживаній лексиці не є антонімами. Це свідчення відносної автономності термінологічної системи, порівняно з лексичною системою мови взагалі. Такі антоніми треба подавати в одній словниковій статті з метою встановлення адекватних мотиваційно-асоціативних зв'язків. Наприклад, *Утворення тріщин суттєво впливає на жорсткість залізобетонних елементів як під час **згину**, так і під час **кручення*** [Мельник, с. 4]. Внутрішня форма

таких антонімів диференціюється за валентними властивостями, обмежуючи можливості сполучуваності одного з компонентів антонімічної парадигми.

Відношення мотивації властиві всім типам антонімів: контрарним, комплементарним і векторним [4, 236].

Антоніми, між якими можливі проміжні терміни, – контрарні. Контрарна протилежність - це межа виявлення тієї чи тієї ознаки, а самі антоніми є позначенням цієї межі. Отже, градуальність (ступінчастість) значень – основна диференційна ознака цього типу антономічних відношень. Наприклад: *Багатозальні кінотеатри в свою чергу поділяють на:* ***мініплекс*** *(miniplex) -2-7 залів; мультиплекс (multiplex) -8 -15 залів;* ***мегаплекс*** *(megplex) -16 залів і більше* [Дьомін, с. 201]; *Складові переміщень, які входять до виразу (1.1), визначаються із умови повороту* ***верхньої частини*** *кожного блоку (зони без тріщин) відносно її* ***нижньої частини*** [Мельник, с. 25] та ін. Найчастіше контрарні антоніми вербалізуються засобом якісних прикметників, які можуть утворювати ступені порівняння.

Терміни, які характеризуються взаємодоповнювальними відношеннями протилежності належать до комплементарних антонімів. Ознака градуальності значень відсутня: *Вимірювання можуть бути* ***рівноточними*** *і* ***нерівноточними*** [Ратушняк, с. 7]. *Зростання може бути* ***внутрішнім****, коли фірма нарощує власні потужності, і* ***зовнішнім –*** *у випадках приєднання або купівлі інших організацій. Розрізняють також* ***горизонтальне*** *зростання, коли фірма збільшує потужності в тих напрямах діяльності, де вона працювала й раніше, та* ***вертикальне*** *зростання – коли фірма розпочинає випуск нових для себе товарів*[Ушацький, с. 157] та ін.

До векторних належать антоніми зі зазначенням спрямування протилежностей: *Відповідно до цього сталі, що лежать ліворуч від точки 5, називають* ***доевтектоїдними,*** *а праворуч –* ***заевтектоїдними*** [Сологуб, с. 60]; *У разі дії осьового (****розтягу*** *або* ***стиску****) навантаження розрахунок виконується припущенням рівномірного розподілу напружень*[Ємолаєв, с. 145] та ін. Векторні антоніми можна вважати різновидом комплементарних,

оскільки всі семантичні характеристики комплементарних антонімів доповнюються лише наявністю спрямування у векторних.

У плані вираження значної частини термінів-антонімів мотиваційні відношення не відображені, протилежність простежується лише на рівні плану змісту. Наприклад: *У східців вертикальну грань називають* ***присхідцем****, а горизонтальну –* ***проступом*** [Котеньова, с. 70]; *Експериментальні дослідження в [42] із газобетоном показали, що початковий період експлуатації панелей характеризується нестійким розподілом вологості по товщині панелей унаслідок того, що коефіцієнт* ***вологовіддачі*** *значно вищий за коефіцієнт* ***вологопровідності*** *газобетону* [Єсипенко, с. 59] та ін.

Важливо зазначити, що мотивованість може використовуватися як типологічно-класифікаційна ознака при встановлені антонімічних відношень у терміносистемах, що дуже важливо у термінографічній практиці Такі параметри є обов'язковими при укладанні мотиваційного словника термінологічної лексики як підготовчого матеріалу до укладання тлумачно-перекладного термінологічного словника [6]. Наприклад:

ПМ (повністю мотивована назва) ***Будівлі безкаркасні*** (рос. ***строения безкаркасные***) – будівлі, в яких основними тримальними вертикальними компонетами є стіни.

МО (мотиваційна ознака) 'будівлі, що не мають каркасу'.

ЛМ (лексична мотивація) *будівля* 'споруда, будівельна система, яка складається з тримальних і огороджувальних або суміщених конструкцій, що утворюють наземний замкнутий об'єм, призначений для проживання чи перебування людей, а також для виконання різноманітних виробничих процесів', ***безкаркасний*** 'такий, що не має стержневої тримальної системи'.

СМ (структурна мотивація) *будівлі* ***каркасні*** 'будівлі, що мають стержневу тримальну систему'*, будівлі* ***з неповним каркасом*** (1) 'будівлі, в яких тримальними компонентами є і стіни, і каркас' [УТСБТ].

Отже, типи мотивованості (лексична та структурна) є засобом вираження як спільних, так і індивідуальних (у випадку антонімії таких, що репрезентують

протилежність) сем антонімічних парадигм, кваліфікованих як контрарні, комплементарні чи векторні. Мотивованість як властивість слова може використовуватися як типологічно-класифікаційна ознака при встановлені антонімічних відношень у терміносистемах. Виявлення антонімічних відношень у термінолексиці підтверджує наявність у ній системності, адже в науковому дискурсі для ефективного доведення істинності речей необхідне зіставлення протилежностей.

У перспективі нашого дослідження – аналіз зв'язку мотивації та синонімічних, гіперо-гіпонімічних, холо-партитивних відношень відношень у сучасній українській науково-технічній термінології.

Список використаних джерел:

1. Блинова О.И. Мотивология и еёаспекты. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: КРАСАНД, 2010. – 304 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 394 с.
3. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. – Саратов: Изд. Саратовского университета, 1990. – 221 с.
4. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. – М.: МГУ, 1973. – 290 с.
5. Сучасна українська літературна мова / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 490 с.
6. Цимбал Н.А. Мотиваційний термінологічний словник як лексикографічний тип /Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди. Випуск 38. - Харків, 2014–С. 186 - 195

Джерела фактичного матеріалу:

Дьомін М.М. Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук. техн. збірник / Відпов. ред. М.М. Дьомін. - К., КНУБА, 2010. - Вип. 27. -380 с.

Ємолаєв Г.В. Міцність зварних з'єднань: підручник./Г.В. Єрмолаєв. –Миколаїв: НУК, 2007. –220с.

Єсипенко А.Д. Наукові основи забезпечення надійності і безпечної експлуатації будівель та споруд: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук за спеціальністю 05.23.28 – технологія промислового та цивільного виробництва. – Київ, 2004. – 398с.

Котеньова З.І. Архітектура будівель та споруд: навч. пос./ З.І. Котеньова. – Харків:ХНАМГ, 2007. –170с.

Мельник О.В. Крутильна жорсткість та міцність залізобетонних елементів коробчастого перерізу з нормальними тріщинами: дис.

а здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук за спеціальністю 05.23.01 – будівельні конструкції, будівлі та споруди. – Одеська державна академія будівництва та архітектури. – Одеса, 2012 – 166с.

ОстапенкоВ.О., Хільчевський В.В., Кондратюк С.Є., Лопатько К.Г. Матеріалознавство і технології конструкційних матеріалів: навч. посіб./ за ред. В.О. Остапенка- К: Либідь, 2002. – 322с.

Ратушняк Г.С., Лялюк О.Г. Геодизичні роботи в будівництві/Г.С. Ратушняк, О.Г. Лялюк. –Вінниця: ВНТУ, 2008. –182с.

Сологуб М.А. Технологія конструкційних матеріалів/М.А. Сологуб, І.О. Рожнецький, О.І. Некоз та ін. за ред. М.А. Сологуба. -2 вид. перероб. і доповн. – К.: Вища школа, 2002-347с.: іл.

УТСБТ - Український тлумачний словник будівельних термінів / Лівінський О.М., Лівінський М.О., Васильковський О.А. та ін // Під ред. О.М.Лівінського. – К.: Українська академія наук (УАН), "МП Леся", 2006. – 528с.

Ушацький С.А. Організація будівництва/ С.А. Ушацький, Ю.П. Шейко, Г.М. Тригер та ін.; За редакцією С.А. Ушацького. 0-64 Підручник. - К.: Кондор, 2007. - 521 с.

SUMMARY

THE CONNECTION OF MOTIVATION AND ANTHONYMICS IN THE TERMINOLOGICAL LEXIS (based on the modern Ukrainian terminology of construction and architecture)

The article focuses on the problem of the connection of motivation with the categories of lexicology, and on the material of the terminological vocabulary, which has its' own peculiarities concerning the vocabulary of other functional spheres. There is almost no similar linguistic research, although the need for such kind of research is acute in terms of the development of theoretical terminology and terminography, in particular relevant to computer science. Detection of the connection at the level of the motivation of the *term* in terms of its' lexical paradigm will increase the level of systemicity of the terminology.

The purpose of the article is to analyze the connection between the motivation of the term with antonymy as a lexical phenomenon, a kind of lexical-semantic paradigm, and also the motivation as a factor that determines the characteristics of antonym-terms.

The research is based on the material of modern Ukrainian terminology of construction and architecture, which is simultaneously old and new, powerful in quantitative and systemic and structural aspects.

The connection between motivation and antonymy is multidimensional, manifested at the level of both lexical and structural motivation, which correlates with lexical and word-formation antonymy. Motivation as a character of a word can be used as a typological-classification mark in establishing antonymic relations in terminology systems.

Detection of the connection between motivational and antonymic relations in terminology proves the existence of systemicity therein, as in the scientific discourse for the effective proof of the truth of things it is necessary to compare the opposites.

In the long run of our study - an analysis of the connection between motivation and synonymous, hyper-hypnimic, holo-portative relationships in modern Ukrainian scientific and technical terminology.

Key words: motivation, antonymy, terminology, terminology system, systemicity.